

О.М. Грабовська, А.Р. Дідух

УРОКИ української літератури

9 клас

I семестр

Посібник для вчителя

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН

Орієнтовне календарно-тематичне планування на I-й семестр

№ уроку	Тема уроку	Дата	Сторінка
1.	Вступ. Роль і місце літератури в житті нації. Розвиток літератури. Творча індивідуальність митця. Художній твір — нова естетична дійсність, що “вбирає” свій час і є носієм загальнолюдських вартостей. Аналіз твору в історичному та естетичному контекстах. ТЛ: аналіз художнього твору, контекст, естетика.		8
2.	Усна народна творчість. Процес виникнення фольклору. Багатство і розмаїття українського фольклору (повторення і узагальнення вивченого). Види родинно-побутових пісень. Родинно-побутові пісні “Місяць на небі, зіроньки сяють”, “Цвіте терен, цвіте терен”.		16
3.	Родинно-побутові пісні “Сонце низенько, вечір близенько”, “В кінці греблі шумлять верби”, “За городом качки пливуть”, “Світи, світи, місяченьку”, “Лугом іду, коня веду”. Культ романтизованих почуттів, сентиментальний пафос, традиційна символіка. ТЛ: поглиблення знань з поезики народної пісні.		26
4.	Весілля — один із провідних жанрів родинно-обрядової творчості. Основні етапи весілля та їхній пісенний супровід. Весільні пісні “До бору, дружечки, до бору”, “А брат сестрицю та й розплітає”, “Розвий, сосно, сімсот квіток”, “Летять галочки у три рядочки”, “Ой матінко, та не гай мене”. Естетична специфіка весільної пісні як обрядової.		32
5.	ВЧ № 1. Інценування народного весілля. Використання елементів народної обрядовості у творах українських письменників.		47
6.	Українські народні балади “Бондарівна”, “Ой летіла стріла”, “Ой на горі вогонь горить”, “Козака несуть”. Тематичні та стильові особливості, сюжет, герої українських балад (легендарні, історичні, сімейні, любовні та ін.)		49

7.	ЛРК № 1. Весілля в традиціях і обрядах рідного краю. КР № 1 (тести) за розділами “Вступ” та “Усна народна творчість”.		58
8.	Українська середньовічна література XI–XV ст. Розвиток писемності після хрещення Русі-України (988 р.) Найдавніші рукописні книги Київської Русі (Остромирове Євангеліє, Ізборник Святослава).		78
9.	Перекладна література.		84
10.	Біблія (фрагменти). Легенди: про створення світу, про перших людей Адама і Єву, про потоп на землі, про Вавилонську вежу, про Мойсея. Десять заповідей. Притча про блудного сина. Притча про сіяча.		98
11.	Оригінальна література княжої Русі-України. Літописи як історико-художні твори. “Повість минулих літ” — історична книга і збірка епічних творів. Виникнення Києво-Печерського монастиря.		104
12.	Києво-Печерський патерик як пам’ятка життійної літератури, місце його укладання, головні герої. Зміст оповідання про Прохора-чорноризця.		112
13.	Українська література ренесансу і бароко. Роль православних братств, Острозької та Києво-Могилянської академії у розвитку української культури, зокрема книгодрукування. Перші друковані книги в Україні. (Буквар — 1574, Апостол — 1574, Біблія — 1581). Іван Вишенський — мислитель, богослов, полеміст.		115
14.	Історично-мемуарна проза. Загальні відомості про козацькі літописи (Самовидця, Г. Гребінки, С. Величка). “Історія русів” (фрагменти) анонімого автора. Політична і культурна історія України. Зображення національного і релігійного гніту.		122
15.	Поезія. Іван Величковський. Фігурні (курйозні) вірші (з рукописних книг “Зегар з полузегарком” і “Млеко”). Семен Климовський. “Їхав козак за Дунай”. Зразок давньої любовної лірики. Світова слава пісні. ТЛ: фігурний (курйозний) вірш.		126

16.	Драматургія. Час і місце побутування шкільної драми, її роль, виконавці. “Владимир” Ф. Прокоповича — зразок шкільної драми. Роль Києво-Могилянської академії в розвитку театрального мистецтва.		131
17.	Григорій Сковорода. Життя і творчість філософа, просвітителя, поета. Його християнські морально-етичні ідеали. Біблійна основа творчості Г. Сковороди та його вчення про самопізнання і “сродний труд”. Філософський трактат “Вступні двері до християнської добронравності”. ТЛ: афоризми.		136
18.	Григорій Сковорода. Збірка “Сад божественних пісень”. Поезії “Всякому місту — звичай і права”, “De libertate”.		173
19.	Григорій Сковорода. Збірка “Байки харківські”. Повчальний характер і художні особливості притч-байок “Бджола та Шершень” і “Собака і Вовк”.		180
20.	РЗМ № 1.: Усний твір-роздум за творчістю Григорія Сковороди. Підготовка до контрольного домашнього твору.		187
21.	КР № 2 (відповіді на запитання за розділом “Давня українська література”).		191
22.	Нова українська література. Суспільно-історичні обставини наприкінці XVIII ст. Духовне поневолення нації. Життя народу — предмет художнього зображення. Актуальність фольклорної традиції. Розвиток фольклористики, етнографії. Основні художні напрями (класицизм, романтизм, початкові форми реалізму). Бурлескна стильова течія. Найвидатніші митці: І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Шашкевич, Т. Шевченко, П. Куліш, Л. Глібов, Марко Вовчок, Ю. Федькович.		191
23.	Іван Котляревський. “Енеїда” (скорочено). Творчість І. Котляревського — новий етап у розвитку національного самоусвідомлення. Драматург і театральний діяч. Історія створення “Енеїди”. ТЛ: травестія, пародія, бурлеск.		201

24.	І. Котляревський. “Енеїда” (скорочено). Національний колорит, зображення життя всіх верств суспільства, алюзії на українську історію в ній. Бурлескний гумор, народна українська мова. Утвердження народної моралі (картина пекла, раю) в душі просвітництва. ТЛ: алюзія. Поглиблення знань про силабо-тонічне віршування.		212
25.	Іван Котляревський “Наталка Полтавка”. Соціально-побутова драма “Наталка Полтавка” — перший твір нової української драматургії. Її довготривале сценічне життя. Торжество народної етики. Наталка як уособлення кращих рис української жінки, що відстоює людську гідність, бореться за своє щастя.		224
26.	ВЧ №2. Виразне читання фрагментів драматичних творів. І. Котляревський. “Наталка Полтавка”.		230
27- 28.	РЗМ № 2. Контрольний твір за творчістю І.П. Котляревського.		234
29.	Григорій Квітка-Основ'яненко — батько української прози, один із перших у Європі “творців людової повісті” (І. Франко). “Маруся” — перша україномовна повість української літератури, взірць сентименталізму. Головні персонажі твору — уособлення високих морально-етичних якостей простої людини. ТЛ: літературний напрям, течія, поняття про сентименталізм, реалізм.		238
30.	Григорій Квітка-Основ'яненко. Картини життя українського суспільства за часів Великої Руїни в “Конотопській відьмі”. Іронія і сатира у повісті. Поєднання реалізму і фантастики.		247
31.	ПЧ № 1. Г. Квітка-Основ'яненко. “Салдацький патрет”. КР № 3 (тести) за творчістю Котляревського і Г. Квітки-Основ'яненка.		251
32.	Урок-підсумок. Твори, які найбільше запам'яталися.		254

Твори для вивчення напам'ять

1. Чотири родинно-побутові пісні (на вибір).
2. Г. Сковорода. “Всякому місту — звичай і права”; кілька афоризмів (на вибір).
3. І. Котляревський. Уривок з “Енеїди” (на вибір).

Додаткова література для читання

1. Г. Сковорода. Поезії, байки, філософські трактати.
2. М. Старицький. “Остання ніч”.
3. М. Слабошпицький. “З голосу нашої Клію”, “Марія Башкирцева”.
4. Н. Королюк. “Маленькі історії про українських композиторів XVIII — XX ст.”
5. Г. Квітка-Основ'яненко. “Пархомове снідання”, “Маруся”, “Сва-тання на Гончарівці”, “Салдатовський патрет”.
6. М. Костомаров. “Сава Чалий”, “Чернігівка”.
7. Марко Вовчок. “Невільничка”, “Три долі”, “Маша”, “Отець Андрій”, “Інститутка”, “Чортова пригода”.
8. О. Іваненко. “Марія”.
9. П. Куліш. Оповідання, поеми, “Автобіографія”.
10. Т. Шевченко. “Автобіографічний нарис”, “Назар Стодоля”, “Єретик”, “Щоденник”, “Художник”.
11. О. Кониський. “Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя”.
12. С. Воробкевич. “Турецькі бранці”, “Вісім чи дев'ять? Сміховинки про Безглуздів”.
13. М. Грушевський. “Предок”.
14. Ю. Щербак. “Хроніки міста Ярополя”.
15. С. Скляренко. “Святослав”, “Володимир”.
16. Ю. Косач. “Володарка Понтиди”.
17. І. Сенченко. “Диоген”.
18. Р. Іванченко. “Гнів Перуна”.
19. Р. Іванчук. “Манускрипт з вулиці Руської”, “Вода з каменю”, “Четвертий вимір”.
20. І. Липа. “Світильник неугасимий. Тринадцять притч”.
21. Ю. Мушкетик. “Смерть Сократа”, “Жовтий цвіт кульбаби”, “Суд над Сенекою”.
22. В. Малик. “Чорний вершник”, “Горить свіча”.
23. Огненний змії. Антологія української фантастики XIX ст.
24. Дерево пам'яті. Книга українського історичного оповідання.
25. В. Герасим'юк. Поезії.
26. Молоде вино. Антологія поезії.

УРОК 1

Тема. Вступ. Роль і місце літератури в житті нації. Розвиток літератури. Творча індивідуальність митця. Художній твір — нова естетична дійсність, що “вбирає” свій час і є носієм загальнолюдських вартостей. Аналіз твору в історичному та естетичному контекстах. ТЛ: аналіз художнього твору, контекст, естетика

Мета: розкрити учням значення літератури в житті нації; ознайомити з періодизацією розвитку літератури; формувати вміння пояснювати відмінність усної словесності від книжної літератури; поглибити знання учнів про літературу як вид мистецтва; виховувати усвідомлення національного і вселюдського значення мистецтва.

Обладнання: книжки різних років видання, ілюстрації, пов’язані з періодизацією розвитку літератури, підготовлені матеріали для пошукової роботи, фото давніх пам’яток літератури.

Хід уроку

I. Повідомлення теми та очікуваних результатів уроку.

1. Вступне слово вчителя.

— Історія розвитку української літератури мала такий же надзвичайно складний, самобутній шлях, як і історія країни в цілому. Література зберігає та передає загальнонаціональні, загальнолюдські цінності від покоління до покоління, збагачує наш внутрішній світ, виховує естетичний смак, розвиває інтелект, світогляд. Нам, українцям, є чим пишатися, адже наша література впродовж століть довела свою унікальність, бо попри всі гоніння й несприятливі історичні умови продовжувала розвиватися, постійно відстоюючи своє право на існування.

Сергій Олександрович Єфремов, видатний український літературознавець і критик, заступник голови Центральної Ради, влучно висловився про роль і місце нашої літератури в історії українського народу: “Письменство у кожного народу має величезну вагу як вираз творчої сили нації, з одного боку, та міжнародного єднання і впливів, з другого. Кожне національне письменство, зазнаючи помітних і непомітних впливів од інших письменств, все-таки органічно переробляє й перетворює їх і виявляє тим натуру даної нації, її ідеали й змагання, її інтереси й потреби. Письменство в цілому скрізь виступає оборонцем покривджених, утіхою од життєвої буденщини — тією втіхою, що підіймає дух людський, привчає його не за скороминуще й буденне вболівати, а добувати високе й вічне з окрушин життя, запалює його тим святим незадоволенням сучасністю, що невинно жене людськість

уперед і далі — все вперед і далі. Вага письменства ніколи й ніде не обмежується самою естетичною сферою. Скрізь і завжди роль його буває глибшою; вона, можна сказати, універсальна, коли зважити на те, що письменство повинне розкривати творчі основи духу народного на всю його широчінь і глибочінь, служити показником, куди й до чого простує дана людська нація, як вона на завдання людини дивиться і як визначає свої стосунки з життям у всіх його сферах. У нас, oprіч такої універсальної ваги, письменство ще й спеціальні має завдання, бо ще однієї справи повинно не спускати з очей, якої не знають ті щасливі народи, що живуть безпечно од національного гніту. Кожне письменство, виходячи з загальнолюдських основ і осмислюючи світові мотиви, повинне бути національним, тобто духовну суть свого народу виявляти. Але коли письменство розвивається серед національно пригнобленого народу, то воно мусить узяти на себе функції народного заступництва, кажучи фігурально, воно неминуче стає адвокатом тієї народності на літературних і життєвих позах з нівеляційною теорією і практикою”.

2. “Пошук інформації”.

Учитель роздає учням підготовані матеріали і ставить завдання: “Періодизація розвитку літератури. Яким, на вашу думку, повинен бути ідеальний варіант періодизації?”

Художній твір — нова естетична дійсність, що “вбирає свій час і є носієм загальнолюдських вартостей”. Чому мистецтву художнього слова притаманні ідейність, образність, емоційність?

(Матеріал для вчителя. Періодизація:

1. Література Київської Русі.
2. Давня українська література (XIII—XVIII століття).
3. Нова українська література (1798 р. — початок XX століття).
4. Новітня українська література (XX — початок XXI століття).

Як кожному виду мистецтва (музиці, малярству, скульптурі, архітектурі, театрові, хореографії, кіно), мистецтву художнього слова притаманні ідейність, образність, емоційність. Ідеї, себто головному задумові літературного твору, підпорядковано все: образи, сюжет, композиція, виражальні засоби тощо. Головне — образи: персонажі, пейзажі, портрети, інтер’єр, умовні та ліричні образи. За їхньою допомогою письменник висловлює свої почуття, роздуми, суспільні ідеали. Мета красного письменства, за Іваном Франком, — “викликати в душі читача живі образи тих людей чи речей, котрі нам малює поет, і ними будити ті самі чуття, які проймали душу самого поета в хвили, коли творив ті образи”. Отже, образність у художньому творі — це сукупність почуттів (емоцій), захопленнь, схвильованості автора. Висока ідея породжує глибокі почуття, під впливом яких і виникає художній образ.

У літературних творах конкретно-історичне та загальнолюдське взаємопов'язані й взаємообумовлені. Наприклад, споконвічне прагнення нашого народу до волі й щастя (загальнолюдське) викликало масовий протест українського селянства проти національно-соціального гноблення — Коліївщину (конкретно-історичне).

3. Коментований перегляд ілюстрацій.

II. Активізація пізнавальної активності учнів.

1. Вікторина.

• Як називався дописемний етап літературної творості, коли тільки усне слово могло зберегти кимось одним створену, зате багатьма відшліфовану й удосконалену художню річ? (*Фольклор*).

• Чи відмерла усна народна творчість із появою писаного, а згодом і друкованого слова? Чому?

(*Ні. Вона функціонує паралельно, доповнюючи останню темами, сюжетами, проблемами, образами, символікою, художніми засобами*).

• Про що свідчить той факт, що до нас дійшли рукописи часів Київської Русі?

(*Київська Русь була однією з наймогутніших держав Європи, культурно і духовно зрілою*).

• Хто із відомих вам князів “засіяв нашу землю книжними словами”?

(*Ярослав Мудрий*).

• На території якого князівства після зруйнування в 1240р. Києва продовжили розвиватися література і мистецтво?

(*Галицько-Волинське*).

2. Розповідь учителя.

— Найцікавішим зразком літератури в Галицько-Волинському князівстві є “Галицько-Волинський літопис”. (*Вчитель демонструє фото*.)

З середини XIV ст. Золотій Орді довелося поступитися правом на давньоруські землі сильнішим державам. Східна Волинь, Чернігівщина, Київщина, Переяславщина і Поділля переходять у підпорядкування Литви, Галичина і Західна Волинь — Польщі, Буковина — Молдови, Закарпаття — Угорщини. Україна хоч і підпорядковувалася Литві територіально, але домінувала над Литвою у всіх сферах політичного, духовного і культурного життя. С. Єфремов не випадково наводить вражаючі факти: “Руська мова, як більш розвинута, стала мовою офіційною і на Литві, увійшла в ужиток законодавства і дала на староруській правовій основі цілий ряд пам'яток, зокрема — різні князівські грамоти; “Судебник” великого князя Казимира (1468), “Статут литовський” (1522—1529). “Статут” офіційно вже встановлює, що “писар земський маєть по руску літерами і слови рускими всі листи, виписи і позви писати, а не иним язиком і слови”.

3. Бесіда за питаннями:

— Чому українська мова почала зазнавати утисків після об'єднання Литви і Польщі в Річ Посполиту?

(Латинська і польська мови домінували як державні. Але до нас дійшли пам'ятки української писемності того часу: грамоти XIV—XV ст., Кам'яно-Струмилівське Євангеліє (1411), Четві-Мінеї (1489), Пересопницьке Євангеліє (1556—561), Крехівський апостол (1560), запис в чеській граматиці Яна Богослова української пісні “Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш” (1571).

— Яку мову у той час вживали для церковної літератури в світських писемних пам'ятках?

(Старослов'янська мова — для церковної літератури, староукраїнська мова — для літописів, віршів, шкільних драм.)

— Хто і де на Україні став першодрукарем?

(Іван Федоров у Львові заклав друкарню і видав “Апостол” (1574). (Вчитель демонструє фото.)

— У яких містах України виникли перші братські школи? *(Львів, Київ.)*

— У якому місті І. Федоров заклав ще одну друкарню? Які підручники видав?

(В Острозі. Буквар з читанкою, “Острозьку Біблію” — найбільше своє творіння (1581).

4. Практикум з теорії літератури.

— Прочитайте визначення понять “естетика” та “контекст” та поясніть, як ви їх розумієте.

— Пригадайте, що ви знаєте про аналіз літературного твору та проаналізуйте один із творів (за вибором учителя чи учнів).

(Матеріал для вчителя.

Аналіз літературного твору.

Зміст твору.

Ідея (від грецького *idea* — вигляд; ідея) — основна думка про відтворені життєві явища й події. Вона органічно пов'язана з темою, адже несе в собі оцінки зображених у творі людей, стосунків між ними, щось схвалює, підносить, а щось викриває, осуджує. Так, засуджуючи скнарість, дріб'язкову ошадливість, черствість і некультурність Пузиря (“Хазяїн” І. Карпенка-Карого), драматург прагне, щоб власники потужного капіталістичного виробництва були справжніми господарями в державі, а не бездушними нагромаджувачами багатств.

Проблематика (від грецького *problema* — задача) — це осмислення письменником тих соціальних характерів, явищ, які він зобразив у творі, характерних тенденцій розвитку суспільного життя, його контрастів і

конфліктів. Скажімо, у драмі “Хазяїн” І. Карпенка-Карого головною проблемою автор виокремлює бездуховність і безкультурність хазяїв, які мають власний капітал, але не вміють розпорядитися ним так, щоб він приносив користь і їм, і суспільству.

Тема (від грецького *thema* — основа, положення) — предмет зображення, ті життєві явища, які відібрані митцем для художнього відтворення. Наприклад, у п’єсі І. Карпенка-Карого “Хазяїн” предметом зображення є таке соціальне явище, як утвердження в суспільстві нової соціальної групи — власної національної буржуазії на стадії нагромадження власності.

Тему ліричного твору прийнято називати **мотивом** (від французького *motif*, від латинського *motus* — рух), причому у творчості того чи іншого поета висвітлюється низка тем, часто близьких, споріднених і тому правомірно визначаються мотиви лірики Т. Шевченка певного періоду або й усієї його поезії, мотиви лірики Олександра Олеся, Ліни Костенко.

Форма твору.

Інтер’єр (від латинського *interior* — ближчий до середини) — змалювання на картині чи в художньому творі внутрішнього простору споруди, житла, у якому мешкають персонажі. Це може бути опис меблів, концентрація уваги на якихось предметах побуту, речах тощо. Інтер’єр конкретизує місце подій у творі, наочно ілюструє соціальне становище персонажів, їхні професії, духовні запити, звички тощо.

Композиція (від латинського *compositio* — складання; створення) — зумовлена змістом побудова, розміщення і співвідношення всіх його складових частин, порядок розгортання подій і взаємодії персонажів. У літературознавчих працях вживаються й синоніми до цього терміна:

- архітектоніка (від грецького *architektonike* — архітектура);
- структура (від латинського *structura* — будова, розміщення, порядок);
- конструкція (від латинського *constructio* — побудова).

Епічний твір може бути цілісним з погляду побудови, а може членуватися на окремі частини, розділи, глави.

У ХХ ст. виник роман у новелах (Ю. Яновський “Вершники”, О. Гончар “Тронка”). Архітектоніка драматичного твору виявляється в його поділі на дії (акти), картини, яви (сцени).

Одним з елементів архітектоніки драматичного твору є *ремарки* (від французького *remarque* — примітка) — пояснення автора в тексті п’єси, що, як правило, подається курсивом у дужках. Зовнішня структура ліричних творів, їх “видима” побудова полягає в поділі тексту віршів на *строфи* (від грецького *strophe* — поворот; зміна; коло), тобто по-

вторювані у вірші поєднання кількох рядків, пов'язаних між собою певною системою рис, способами римування, інтонацією.

Пролог (від грецького *prologos*, *pro* — перед і *logos* — слово) — початковий епізод твору, у якому автор підводить читача до сприймання твору, повідомляє про свої наміри.

Епілог (від грецького *epilogos*, від *epi* — після і *logos* — слово) — підсумкова частина твору, в якій розповідається про подальшу долю головних персонажів після того, як основні суперечності між ними розв'язалися, іноді через багато років після зображених подій.

Образом називають конкретно-чуттєве художнє змалювання в художньому творі людини (*образи-персонажі*), природи (*образи-пейзажі*), речового оточення (*образи-речі*).

У художньому творі функціонують численні образи. До образної системи входять *образи-типи*, *образи-характери*, *образи-символи*, *образи-деталі тощо*. Основними з них є, як правило, образи-характери, образи-персонажі, образи-типи. Образи-картини природи, образи-речі, образи-явища, образи-деталі, образи-переживання, образи-тропи, персоналізації понять, явищ відіграють допоміжну роль. Здебільшого у центрі художнього зображення стоять людські образи.

Образність — найхарактерніша властивість мистецтва, зокрема художньої літератури. Літературний характер — це творчо змальована людська індивідуальність у сукупності притаманних їй рис.

Пейзаж (від французького *paysage*, від *paus* — країна, місцевість) — жанр живопису, який передбачає змалювання картин природи. У художній літературі — це бачення письменником навколишнього світу природи — неба, річки, озера, поля тощо та його впливу на душу людини. Пейзаж часто виступає образною паралеллю до душевного стану персонажів. У реалістичних творах пейзажі відіграють значну композиційну роль. Картинами природи розпочинаються або закінчуються нерідко сюжетні перипетії (І. Нечуй-Левицький, М. Коцюбинський, І. Бунін). У пейзажних образах може втілюватися драматична колізія твору.

Портрет (від французького *portrait* — портрет; зображення) — у літературному творі змалювання зовнішності персонажа: виразу обличчя, постаті, ходи, одягу, манери триматися, характерних жестів тощо. Основне його призначення — дати читачеві зорове уявлення про дійових осіб. Портрет у літературному творі виступає одним з найважливіших засобів творення художнього образу й несе в собі разом з іншими художніми прийомами відбиток авторської індивідуальності.

Сюжет (від латинського *subjectum* — підкладене) — довільне розміщення автором ланцюга зображених подій. У повісті І. Нечуя-

Левицького “Микола Джеря” фабула й сюжет твору збігаються, бо події розвиваються хронологічно, послідовно. У новелі В. Стефаніка “Новина” фабула із сюжетом не збігаються, бо твір починається розв’язкою. Не збігається фабула із сюжетом у романі Панаса Мирного та Івана Білика “Хіба ревуть воли як ясла повні?”. Сюжет у цьому романі вибудований з порушенням хронологічної послідовності, про народження, дитинство Чіпки Вареника читач дізнається з екскурсів у минуле.

Експозиція (від латинського *expositio* — викладач) — частина художнього твору, яка ознайомлює читача з його головними персонажами, з умовами й обставинами, які спричинили виявлення конфлікту. Це тло, на якому будуть розгортатися події.

Зав’язка прояснює читачеві події та ситуації, з яких починається конфлікт протиборних сил у творі.

Розвиток дії — подальше загострення конфлікту між персонажами.

Кульмінація (від латинського *culmen* (*culminis*) — вершина) — епізод у творі, коли конфлікт досягає найвищої точки напруження, після якої, як правило, настає розв’язка.

Розв’язка — завершення конфлікту.

Естетика (грецьк. *aisthesis* — чуття, почуття, *aistheticos* — чуттєвий) — наука про прекрасне, художнє освоєння дійсності, про загальні закони краси і художньої творчості. Як окрема наука з окресленим предметом дослідження, естетика відгалузилася від системи філософського знання у XVIII ст., що зумовлено творчістю німецьких філософів О. Баумгартена, І. Канта, Г.-В.-Ф. Гегеля. Проте її традиції сягають у глибину тисячоліть і пов’язані з рефлексіями давніх народів, особливо греків, про сутність краси, прекрасного, величного, трагічного, про природу і функції мистецтва. естетика розвивалася то як філософська наука про прекрасне, то як загальна теорія мистецтва (так звана “філософія мистецтва”), то як наука про сприймання і переживання прекрасного. Естетика як навчальна дисципліна викладається з XIX ст. в університетах та інших середніх і вищих школах. В Україні залишив цікаві праці з естетики професор Харківського університету І. Кроненберг, питанням естетики приділяв увагу професор Львівського університету О. Огоновський. Проблемами загальної естетики та естетичної критики займалися І. Франко, Б. Лепкий, С. Федчишин, М. Гнатишак, М. Рудницький, Б. Романенчук. Нова хвиля зацікавлень естетики починається з кінця 50-х XX ст. (праці Б. Кубланова, О. Кудіна, М. Гончаренка, В. Мазепи, П. Гаврилюка, А. Канарського, І. Іваня, Л. Левчук, К. Шудрі, В. Іванова)

Контекст (лат. *contextus* — тісний зв’язок; сплетення) — 1. Лінгвістичне оточення певної мовної одиниці, умови й особливості вживання

її в мовленні. 2. Відрізок, частина тексту писемної чи усної мови з закінченою думкою, який дає змогу точно встановити значення окремого слова чи виразу, що входить до його складу. У художньому творі естетичне навантаження кожного елемента тексту визначає близький контекст (фрази, епізоду, ситуації) і ширший контекст (твору, творчості письменника). Тому кожна цитату з твору треба брати в контексті, тобто зважати на вислови, які передують цитаті, йдуть після неї, а також на те, якому персонажеві (оповідачеві) вони належать, в якій ситуації сказані, беручи до уваги контекст метафоричний, в якому прояснюється, конкретизується полісемія. В одному випадку, в добу українського романтизму, контекст надто прозорий і відразу увиразнює і значення слів, і образ у цілому (“Пливе місяць молоденький, розігнувши роги” (Л. Боровиковський), в іншому — як у Б.-І. Антонича, контекст асоціативно-ускладнений:

Тріпочуться слова, мов бджоли на дощі,
вривається розмова, ледве розпочата,
спалахують думки й ховаються мерщій,
і погляд, мов метелик, ясний і крилатий.

Кімната нам заміниться в квітчастий сад,
і сплетемось, обнявшись кучерявим листям.
Вросту, мов корінь, в тебе, й спалахне роса
на наших ясних снах, омаєних сріблито.)

III. Підбиття підсумків.

IV. Домашнє завдання.

Повторіть аналіз художнього твору, визначення естетики як науки та значення слова “контекст”.

Підготуйте усне повідомлення про найвидатнішу пам’ятку давньо-руської літератури “Слово про Ігорів похід”.

УРОК 2

Тема. Усна народна творчість. Процес виникнення фольклору. Багатство і розмаїття українського фольклору (повторення і узагальнення вивченого). Види родинно-побутових пісень. Родинно-побутові пісні “Місяць на небі, зіроньки сяють”, “Цвіте терен, цвіте терен”.

Мета: розкрити роль фольклору в житті українського народу, повторити та узагальнити вивчене про багатство і розмаїття української народної творчості, навчити учнів розрізняти види родинно-побутових пісень, аналізувати їхні тексти, виховувати усвідомлення значення давньої культурної спадщини свого народу.

Обладнання: збірки усної народної творчості, портрети українських фольклористів, фонозаписи, таблиці, роздатковий матеріал.

Міжпредметні зв'язки: фольклор слов'янських народів.

Народна творчість — це той ґрунт, на якому виростають і література, і театр, і музика, і образотворче мистецтво — і без якого вони засохли б.

М. Рильський

Це народна історія, жива, яскрава, сповнена барв, істини, історія, яка розкриває все життя народу.

М. Гоголь

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань.

1. Фронтальне опитування:

- Що таке художня література?
- Яке місце займає література в житті нації?
- Коли і на основі чого виникла українська література? Як вона розвивалася?
- Які ознаки художнього твору?
- Назвіть твори з вивчених у попередніх класах, котрі вам найбільше запам'яталися. Чим саме вони привернули вашу увагу?
- Поясніть, у чому відмінність усної словесності від книжної літератури.

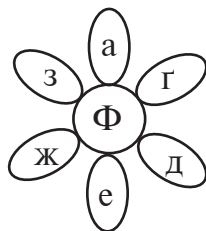
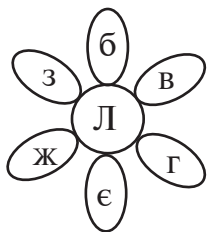
2. “Квітка знань”.

Учні отримують картки – “пелюстки”, на яких написані визначення, що стосуються фольклору чи літератури або обох цих видів словесного мистецтва. Вони повинні скласти із цих “пелюсток” дві “квітки”: одну — з буквою “Л” у центрі (література), другу — з буквою “Ф” (фольклор).

(Матеріал для вчителя. На картках записуємо такі визначення:

- творчість колективна;
- філософська лірика;
- прізвище автора твору відоме;
- передається в письмовій формі;
- історичні пісні;
- прислів'я та приказки;
- усна народна творчість;
- літописи;
- зображає життя за допомогою словесних художніх образів;
- поділяється на три роди: епос, лірика, драма.

Правильні відповіді:

).

3. Евристична бесіда:

— У чому, на вашу думку, виявляються зв'язки літератури і фольклору?

— Який із цих двох видів словесного мистецтва є давнішим? Аргументуйте своє твердження.

— Як і чому виник фольклор?

— Чи знаєте ви, хто вперше запровадив цей термін?

— Назвіть характерні особливості усної народної творчості. Як ви вважаєте, чи зазнали вони змін у наш час? Якщо так, то яких саме?

(Матеріал для вчителя.)

Усна народна творчість, або фольклор (“фольклор” від англійського *folklore* — народна мудрість; творчість) — складова художньої культури народу, його неписана словесність. Вивченням її займається спеціальна філологічна дисципліна — фольклористика. Водночас за своїм змістом і характером поширення та функціонування усна народна творчість тісно пов’язана з різними ділянками побуту, є складовою народної традиційно-побутової культури, а отже, належить і до предметної сфери етнографії.

Уснопоетичне художнє слово супроводжувало людину з її першопочатків, з часів виникнення мови. Воно ввійшло в життя і побут як один із засобів задоволення притаманної людині потреби у прекрасному і як органічний компонент її вірувань та світоглядних уявлень. За своїм походженням воно таке ж давнє, як і примітивні наскельні малюнки первісної людини чи предмети побуту з різноманітними орнаментальними прикрасами.

Регулярні записи творів усної народної словесності почалися лише у XVIII—XIX ст. Тому, зрозуміло, багато з архаїчних верств фольклорної традиції втрачено. Але збережений матеріал, що записаний пізніше, багатий численними змістовними, образними елементами глибокої давнини. У різних жанрах українського фольклору, особливо обрядового, казкового, дослідники простежують відгомін побутово-звичаєвих відносин родового ладу, реалій укладу життя, суспільного устрою, історичних подій часів Княжої Русі, татаро-монгольського лихоліття, пізнього середньовіччя, епохи литовсько-польського поневолення України, козаччини, багатовікової боротьби українського народу проти чужоземного уярмлення за свободу і незалежність. Найбільшою мірою твори фольклору відображають важливі події, характерні аспекти, явища суспільно-політичного і соціального буття, побуту народу, його переживання, настрої, сподівання саме того часу, коли ці твори збиралися, записувалися з живого народного побутування.

Для фольклору властиві усна форма поширення і передача між людьми способом безпосередньої комунікації. Його функціонування пов’язане з традиційними обрядами, звичаями, трудовими заняттями, дозвіллям, він існує як вираз естетичної потреби і певних переживань та настроїв. У цьому процесі відбувається і власне творення фольклору. Воно бере початок від певних творчо обдарованих індивідуальностей, імена яких втрачені у минулому. Тільки в деяких випадках народні легенди чи писані джерела зберегли прізвища авторів поодиноких пісень, наприклад, дівчини-козачки Марусі Чурай (XVII ст.) і козака

Климівського (XVIII ст.), якому приписується створення широковідомої пісні “Їхав козак за Дунай”.

У новіший час авторів творів, що стали фольклорними, зафіксовано більше. Але щоб індивідуальний твір став фольклорним, він, передусім, повинен бути створений в душі народної традиції, народних уподобань і певної потреби, а також неодмінно зазнати в процесі поширення шліфування, обробки чи навіть переробки. Не є винятком і твори відомих письменників, що переходять у вигляді пісень, приказок, прислів'їв, оповідань в усний народний обіг і часто зазнають при цьому помітних змін. Зрештою, проблема авторства слабо пов'язана з усною народною традицією, мало цікавить виконавців тих чи інших творів.

Отож однією з характерних ознак фольклору є його анонімність, тобто втрата авторства в процесі побутування, що водночас є і процесом колективного творення — додавання “до чужого прекрасного свого кращого” (*Колеса Ф.*, “*Українська усна словесність*”).

Яскравим виявом колективності творення у фольклорі, досить вільного ставлення до тексту є наявність різновидів тих чи інших творів. Збирачами фольклору записано в різних місцевостях численні варіанти широко популярних і менш популярних пісень, казок, легенд, переказів, прислів'їв тощо. Варіативність фольклорних творів добре помітна у побуті, коли виконавці з народу зазначають, що ця пісня чи казка інакша “у нас”, аніж “у сусідньому селі” чи навіть на другому кутку села. Варіантність, як одна з головних ознак фольклору, стосується всіх його родів і видів — віршово-поетичних і прозово-оповідних.

Багатоваріантність фольклорних творів зумовлена і такою специфічною рисою народопоетичної творчості, як імпровізаційність, тобто співтворчість у процесі виконання. Співаючи чи розповідаючи фольклорний твір, виконавець не просто повторює готовий текст, поетичні форми, а нерідко пристосовує їх до певної ситуації, події, осіб, додає своє — імпровізує. Імпровізаційність властива усім формам народної словесності, особливо характерна для поховальних голосінь і коротких пісенних форм — приспівок до танців, пісенних діалогів, коли виконавець повинен швидко зреагувати і доречно відповісти на ту чи іншу пісенну фразу, строфу, приказку.

Ще однією специфічною особливістю фольклору є його усність — усна форма творення, побутування, синхронна і діяхронна передача, тобто поширення творів фольклору в певний час і його різночасова передача від покоління до покоління. Визначну роль при цьому відіграє пам'ять. Саме в пам'яті носіїв фольклору, його індивідуальних і колективних виконавців, фіксується весь багатоплановий обсяг фольклорної інформації, її сюжети, тексти, форми та стереотипи. З цього

впливає і визначальне функціональне значення спадковості традицій усної народної словесності. Недарма в науці існує думка, що фольклор є мистецтвом пам'яті.

Отже, характерними особливостями усної народної творчості, що відрізняють її від інших ділянок народної культури і, зокрема, від такої спорідненої з нею сфери художньої словесності, як література, є *усність* і значимість пам'яті у творенні, побутуванні й передачі фольклорних творів; *колективний характер* народної творчості, а отже, й невизначеність індивідуального авторства — *анонімність*; пов'язаність побутування і розвитку з певними народними традиціями, усталеними стереотипами, естетичними нормами, формами, критеріями — тобто *традиційність* у поєднанні з поповненням у процесі виконання додатковими елементами — *імпровізаційністю*, чим, у свою чергу, зумовлюється і така специфічна риса, як різноманітність текстів, мелодій більшості фольклорних творів — їх *варіантність*. У наші дні перелічені ознаки фольклорності зазнають певних змін. Скажімо, поширення фольклорних творів може відбуватися не лише в усній, а й письмовій формі, а також за допомогою сучасних засобів комунікації — преси, радіо, телебачення. Частіше фіксується авторство, оскільки творець може записати твір, який в письмовому вигляді потрапляє у фольклорний обіг. Сюди ж нерідко належать і твори літературного походження, особливо тих авторів, що творять у дусі фольклорної поетики. У цьому процесі новітнього фольклоротворення може більш чи менш виразно простежуватися співвідношення і взаємозалежність індивідуального і колективного, традиційного і новітнього. Неодмінною умовою входу твору в фольклор (фольклоризації) є його побутування за законами усної традиції. Фольклор функціонує в широкому середовищі при активній участі народу. Водночас у цьому процесі відіграють винятково важливу роль окремі особистості — виконавці й так звані носії фольклору — обдаровані співаки, мудрі дотепні люди, які зберігають у пам'яті значний репертуар народних пісень, казок, переказів, легенд, прислів'їв, загадок, анекдотів і вміють майстерно донести їх до аудиторії. І сьогодні нерідко спостерігаємо, що в тому чи іншому колективі, гурті виділяються люди, що вміють заспівати щось цікаве, дотепне, добре володіють народним словом.

У давнину роль і значимість таких людей були набагато більшими. Вони проживали в кожному селі, їх цінували, поважали, вони були бажаними в кожному гурті, виконували функції заспівувачів, лідерів молодіжних громад, вечорниць, різних святковостей і розваг, надіялися гідностями обрядових чинів: весільних старост, старших свих, дружків тощо. Такі талановиті особистості, зокрема народні співці, кобзарі, лірники, казкари

часто виступають і як найбільш активні співтворці фольклору. Наприклад, видатні виконавці українських народних дум й пісень — кобзарі — напевне, як вважають дослідники, були їх основними творцями.

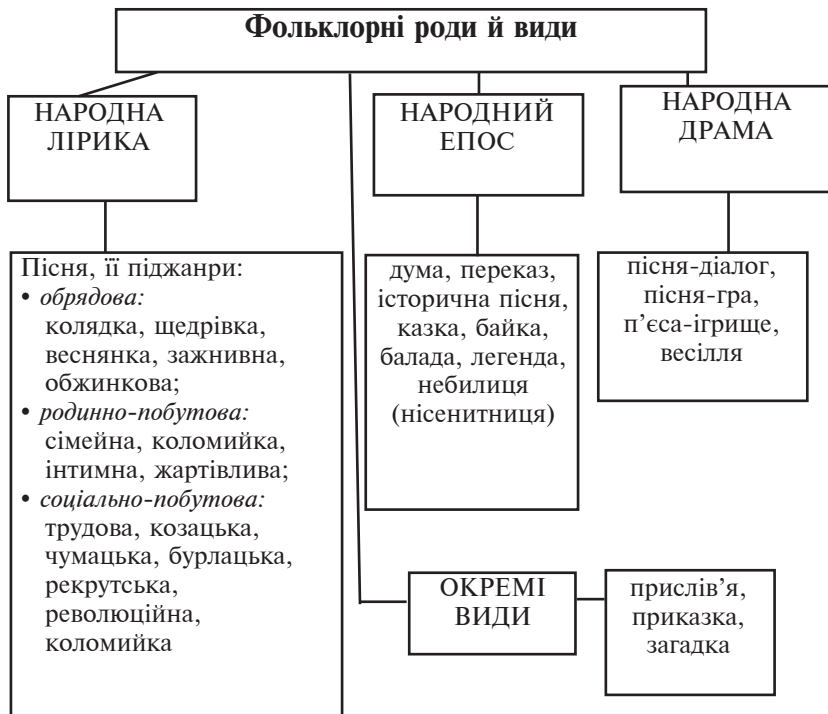
Термін “фольклор” запровадив англієць В. Томс, котрий 1846 р. під псевдонімом А. Мертон надрукував у часописі “Атенеум” (№ 982) статтю “The Folklore”. Тим самим він щасливо дав ім’я явищу, що його в Європі вивчали вже протягом століть, але називали по-різному, розпливчато та описово).

4. Робота з таблицею.

— Використовуючи таблицю, розкажіть, на які роди й види (жанри) поділяється усна народна творчість. Пригадайте, які з них ви вивчали у попередніх класах, наведіть приклади.

(Довідка.

Фольклорні роди й види (жанри)

За О. Бандурою та Г. Бандурою).

II. Сприйняття та усвідомлення нового матеріалу.

1. Пояснення вчителя.

— Чи не найвідомішими і найпопулярнішими з українських народних пісень є **пісні родинно-побутові**, що відображають почуття, переживання, думки людини, пов'язані з її особистим життям, подіями в сім'ї, родинними стосунками. **За тематикою вони поділяються на три групи:** пісні про кохання; пісні про сімейне життя (родинні стосунки), пісні про трагічні сімейні обставини (вдовині, сирітські і т.п.).

Є ще одна група пісень, які всі родинно-побутові проблеми висвітлюють гумористично, — це жартівливі пісні. У таких піснях з гумором згадуються залицання хлопця до дівчини, залицання самих дівчат до хлопців тощо. У них маємо химерні ситуації, вигадливі “сюжети”, неправдоподібні сполуки. Відомими жартівливими піснями є “Із сиром пироги...”, “Дівка в сінях стояла...”, “Кину кужіль на полицю...”, “Послала мене мати...”, “Бодай ся когут знудив...” та чимало інших.

Пісні *про сімейне життя* охоплюють родинні стосунки, сімейні конфлікти, побут тощо.

Найпоширеніша тема — нелегка жіноча доля. Недоброзичливе ставлення свекрухи, жорстокість чоловіка, його пияцтво — проблеми, що постають перед дівчиною, яка виходить заміж. І. Франко називав такі пісні “жіночими невольничими псалмами”.

Пісні *про трагічні сімейні обставини* пов'язані з втратою членів сім'ї. Це насамперед сирітські пісні, у яких український народ оплакував нелегку долю сироти:

Та немає гірш нікому,
Як тій сиротині,
Що ніхто не пригорне
При лихій годині.

У цих піснях часто постає образ билини в полі, яку вітер ламає; тоненької очеретини, що гнеться від життєвої бурі. Пестливі слова “матусенька”, “батенько”, “горенько” вживається з метою викликати у слухачів співчуття. Такою ж образною структурою характеризуються і вдовині пісні, в яких змальовується важка доля жінки, що залишилася без чоловіка.

Центральне місце в українській народній поезії займають пісні *про кохання*. Вони відображають людські почуття — від ніжної прихильності до ненависті, відтворюють ставлення до закоханих, їхніх батьків та інших людей. У цих піснях постає кохання — вірне чи зрадливе, взаємне чи нерозділене, щасливе чи нещасне.

Для пісень про кохання характерні:

- *романтичний характер* зображення дійсності, якому властиві ідеалізація почуттів ліричного героя (наприклад, закохана дівчина ні про що більш не думає, крім свого коханого, — не їсть, не спить, чекаючи на побачення з ним):

А я візьму крісlechко,
Сяду край віконця.
Я ще й очі не зімкнула,
А вже сходить сонце.

- *гіперболізація* духовних драм (утрата коханої сприймається як кінець життя):

Ой не хочу, дівчинонько,
На твій посаг дивитись.
Краще піду в синє море,
В бистру річку топитись.

- *сентиментальність* — надмірна чутливість героїв (вони плачуть, зітхають під час побачень, козак ридає, коли втрачає дівчину):

Гиля, гиля, сиві гуси.
Гиля, гиля, до води.
Посватали дівчиноньку —
Плаче козак молодий.

Або:

А у гаю край Дунаю з тою самотою,
Плачу, тужу ще й ридаю,
Мила, за тобою...

Пісням про кохання притаманна традиційна символіка. Найпоширеніші символи:

- *пара голубів* — *закохані*:

Коло млина, коло броду
Два голуби пили воду.

- *зірка* — *дівчина*, *місяць* — *хлопець*:

Котилася зоря з неба
Та й упала додолу.
“Та й хто мене, молоду дівчину,
Проведе додому?”

- *зозуля* — *дівчина*, *сокіл* — *хлопець*:

Кувала зозуля в stodолі на розі,
Заплакала дівчинонька
В батька на порозі:
“Козаче-соколе, візьми мене з собою
На Україну далеку”.

• *хміль* — символ невірного хлопця:

Ой хмелю мій, хмелю,
Хмелю зелененький,
Де ж ти, хмелю, зиму зимував,
Що й не розвивався?

З художньо-поетичних засобів у піснях про кохання найчастіше використовуються епітети (біле личко, ясні очі, уста малинові); порівняння (чорні очка, як терен); паралелізм (“Не всі тії та й сади цвітуть, Що весною розпускаються. Не всі тії побираються, що любляться й кохаються”).

Часто в ліричних піснях інтимна задушевна атмосфера створюється за допомогою пейзажів. Усе відбувається на тлі майже казкової природи — квітучого вишневого садка: “Ой у вишневому садочку там соловейко щебетав”; вечірнього гаю: “Ой у гаю при Дунаю соловей щебече”; зоряної місячної ночі: “Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе”.

2. Прослуховування у фонозапису або виразне читання пісні “Місяць на небі, зіроньки сяють” та бесіда за питаннями:

— Яка картина постала у вашій уяві, коли ви слухали пісню?

— Про що співає дівчина, пливучи в човні місячної ночі?

— Як реагує на пісню дівчини її коханий? Чому?

— Прочитайте останню строфу (куплет) пісні. Поясніть, як ви розумієте рядки:

Ой очі, очі, очі дівочі.

Темні, як нічка, ясні, як день.

— Знайдіть у тексті повтори, пестливі слова, епітети та визначіть їхню роль у пісні.

(Родинно-побутова пісня “Місяць на небі, зіроньки сяють” змальовує чудову картину розмови сердець двох закоханих. Дівчина співає, пливучи в човнику місячної ночі, козак це чує, і його серце завмирає від радості й щастя, він сподівається, що його почуття взаємні. Кажуть, що очі — дзеркало душі. Отже, саме вони “звели з розуму” парубка. Пісня ніжна, лагідна, з багатьма пестливими словами, повторами, порівняннями та епітетами. Користується популярністю й донині).

3. Виразне читання та самостійний аналіз пісні “Цвіте терен, цвіте терен” за планом:

а) жанрова-тематична приналежність;

б) ідейний зміст твору, образи;

в) художні засоби пісні, їхня роль.

(Терен — символічна рослина і в літературі, і в фольклорі. Це символ

УРОК 3

Тема. Родинно-побутові пісні “Сонце низенько, вечір близенько”, “В кінці греблі шумлять верби”, “За городом качки пливуть”, “Світи, світи, місяченьку”, “Лугом іду, коня веду”. Культ романтизованих почуттів, сентиментальний пафос, традиційна символіка. ТЛ: Поглиблення знань з поезики народної пісні.

Мета: проаналізувати тексти та мелодії пісень “Сонце низенько, вечір близенько”, “В кінці греблі шумлять верби”, “За городом качки пливуть”, “Світи, світи, місяченьку”, “Лугом іду, коня веду”, визначити їхні мотиви, тематику, художньо-поетичні засоби, зокрема образи-символи. Поглибити поняття про поезику народної пісні, показати її особливості, виховувати високі естетичні смаки, любов до українських пісень.

Обладнання: виставка видань родинно-побутових пісень; відео- та фонозаписи виконання пісень про кохання; репродукції картин українських художників, таблиця “Основні особливості народних пісень”.

Міжпредметні зв'язки: образотворче мистецтво: І. Соколов “З базару”, М. Пимоненко, “Суперниці”, “Святочне ворожіння”, С. Васильківський “А що мати скажуть”; музичне мистецтво: музика М. Лисенка до українських народних пісень.

Якщо для світу українська пісня
є дивиною мистецтва, то для нас вона
не тільки естетична категорія,
а й хліб і пам'ять, джерело життя,
основа національної свідомості.

Д. Павличко

Хід уроку

І. Мобілізація уваги учнів. Мотивація навчальної діяльності.

1. Прослуховування вірша Ярослава Черногуза “Українській народній пісні”.

Ця неба ясна, неосяжна синь,
Мов пісні народу мого широчінь...
І глибшого в світі нема океану,
Ніж пісні народної справжня глибінь.

Це та незамулена, чиста криниця,
З якої нам пити і не напитися,
Під звуки бандури кобзарський спів лине,
Мов з нами говорить душа України.

2. Слово вчителя.

— За свідченням зарубіжних науковців, українська пісня — одна з найбагатших як за кількістю знаних творців, так і за поетичною та музичною досконалістю. Відомий український вчений Г. Нудьга в монографії “Українська пісня в світі” (1989 р.) зібрав і ретельно проаналізував те, як сприймали і вивчали українські пісні в різних країнах світу.

За його даними, нині вже зібрано близько двадцяти тисяч українських пісень з мелодіями; що ж до текстів, то їх сотні тисяч. Вчений зазначив: *“Якщо підкреслювати внесок українського народу в світову культуру, то пісня й дума — найпомітніші дари, принесені нами у вселюдську духовну скарбницю”*.

II. Повідомлення теми та очікуваних результатів уроку.

1. Виразне читання учнями вивчених напам'ять народних пісень.

2. Робота в групах.

Учні об'єднуються в групи та аналізують одну з пісень (“Сонце низенько, вечір близенько”, “В кінці греблі, шумлять верби”, “За городом качки пливуть”, “Світи, світи, місяченьку”, “Лугом іду, коня веду”), визначаючи їхні мотиви, тематику, художньо-поетичні засоби, зокрема образи-символи.

(Матеріал для вчителя.)

Народна пісня “Сонце низенько” оспівує кохання парубка та дівчини, які чекають вечора, щоб зустрітися. Головне у стосунках молодих людей — вірність та чесність, ніжність. Хлопець називає дівчину “мое серденько”, дівчина — “мій голубочку”. Їхні почуття такі глибокі, що закохані не уявляють собі життя одне без одного. У пісні є характерні вигуки, пестливо-зменшувальні слова та інші засоби виразності.

Народна пісня “В кінці греблі шумлять верби...” змальовує ліричну картину, як молода дівчина полюбила козаченька, а той “поїхав за Десну” виконувати свій військовий обов'язок. Служба у козака важка, небезпечна — не повернувся козак, як обіцяв, а дівчина сумує, плаче, переживає, їй всяке “діло не мило”. Дівчина працює, моторна — і верби посадила, щоб греблю закріпити, й вирощує огірочки, а доля неприхильно поставилася — не прислала того, хто серцю милий. Пісня мелодійна, емоційна, з повторами та окличними реченнями, з паралельним зображенням картин природи та явищ людського життя.

Родинно-побутова пісня “За городом качки пливуть” побудована на протиставленні та діалозі парубка й дівчини. Народна мораль утверджує думку про те, що пару собі треба обирати з любові, а не за багатство, статки. Хоч кожна мати хоче для сина “королівни”, а собі багатої невістки, син прислухається до свого серця і сватає доньку бідної вдови, бо “нашо

мені на подвір'ї воли та корови, як не буде в моїй хаті любої розмови!" Пісня трохи задерикувата, з уживанням прийому паралелізму ("качки пливуть — вбогі заміж ідуть, каченята кричуть — багаті плачуть").

Пісня "*Світи, світи місяченьку...*" змальовує класичний "любовний трикутник" — дівчина кохає парубка, а той знаходить собі іншу. Дівчина нагадує про їхні щирі раніше стосунки, про те, що "й сухі дуби цвіли", а потім і "зелені пов'яли", як закохані розлучились. Вона ладна пташкою стати, щоб прилетіти до милого на розмову, і картає тих, хто їх розлучив, натякаючи, що на чужому нещасті свого щастя не збудуєш. Діалоги, повтори, поетичний паралелізм та інші засоби виразності роблять твір художньо довершеним.

Жартівлива пісня "*Лугом іду, коня веду*" побудована у формі діалогу дівчини, до якої козак залицявся, та перебірливого козака. Козак не проти свататися, але хоче багатшої дівчини, незважаючи на те, що сам "ледачий". Поки перебирав, молоденька дівчина вийшла заміж, а козак постарів нежонатим.

У пісні вжитий прийом паралелізму, казкові примовки, колоритні порівняння, які розкривають головну думку твору — обирають пару не для збагачення кишені, а для збагачення душі, для розради серця, а хто перебирає, залишається ні з чим).

3. Виступи представників груп.

4. Творче завдання.

— Розгляньте репродукції картин "З базару" І. Соколова, "Суперниці" та "Святочне ворожіння" М. Пимоненка, "А що мати скажуть" С. Васильківського й визначіть, до яких саме з аналізованих пісень вони можуть слугувати ілюстраціями.

5. Проблемне питання.

— Як ви вважаєте, що відіграє у пісні важливішу роль — слова чи мелодія? Аргументуйте свою відповідь.

6. Пояснення вчителя з використанням таблиці "Основні особливості народних пісень".

(Довідка.

Основні особливості народних пісень:

- вираження почуттів, переживань, настроїв, роздумів;
- стисле повідомлення про обставини, які їх викликали, елементи описів;
- висока поетичність мови;
- відповідність мелодії словесному тексту;
- віршова форма;
- наявність неримованих рядків;
- виконання співом;

- одночасне виникнення слів і мелодії;
- усне поширення та зберігання;
- варіантність тексту та мелодії;
- малий обсяг. (За О. Бандурою та Г. Бандурою).

Мабуть, рідко можна знайти людину, яка б не захоплювалась українською народною піснею. Чим же вона так вабить слухачів?

Насамперед, своєю особливою поетичною мовою і стислою, влучною, образною.

Наприклад:

Із-за гори, із-за кручі
Буйне військо виступає.

Після прочитання цих коротких рядків у нашій уяві постає крута гора, із-за якої виступає велике військо, виблискує зброя, чується іржання коней і стукіт копит.

Поетичність пісень досягається за допомогою таких художніх засобів, як епітети, порівняння, гіпербола, пестливі слова. Часто в піснях окремі вислови повторюються. Нерідко окремі рядки співаються двічі.

Такі повтори допомагають ясніше висловити головну думку, посилюють мелодійність пісень, роблять їх побудову злагодженою і стрункою.

Неповторна краса пісні у єдності слова і мелодії.

Сама мова пісні віршована, ритмічна, а тому дуже милозвучна. Ця милозвучність посилюється ще й мелодією.

Якщо мелодія — крила пісні, то для їхнього злету потрібна ідейно-емоційна наснаженість слова.

Отже, такі особливості пісні, як лаконізм, стабільність розміру, ритмічність, використання різноманітних художніх засобів, що створюють високу поетичність мови, мелодійність та відповідність мелодії змісту пісні, широкий діапазон відображуваних настроїв, щирість почуттів — все це забезпечило народним пісням неодмінний успіх.

Народна пісня живе століттями і буде жити в народі, надихаючи навіть професійних діячів мистецтва на творчість).

7. Пізнавальне завдання.

— Як називається наука, що вивчає народні пісні? Що вам відомо про збирачів та видавців української пісенної спадщини?

(*Матеріал для вчителя.* Однією із перших збірок української народної творчості була збірка, видана в 1819 році у Петербурзі М.А. Цертелєвим (Церетелі), — “Опыт собрания старинных малороссийских песней”.

Пізніше, у 1827 році, в Москві відомий учений Михайло Максимович видав збірник “Малороссийские песни”, яким, власне, і почалася українська фольклористика як наука.

У збірнику було подано близько 130 суспільно-побутових та історичних пісенних текстів. Згодом М. Максимович видав іще два збірники — “Украинские народные песни” (1834), де публікує твори за циклами — пісні “військові”, “бурлацькі”, “чумацькі” та інші, та “Сборник украинских песен” (1849). Варто зазначити, що до збірки 1834 року Максимович видав нотний додаток, який містив мелодії 25 пісень, гармонізований відомим російським композитором О. Аляб'євим. Протягом усього свого свідомого життя займався збиранням та обробкою народних пісень М.В. Лисенко.

Інтерес до народної музики виникає у М. Лисенка ще в дитинстві. Потім, у гімназії та університеті, він поглиблюється. Лисенко записує фольклор, вивчає його, науково підходячи до народної мелодії і слів, прагне точно зафіксувати інтонаційну будову, ритм і музичну форму.

Він по праву вважається одним з найвизначніших музичних науковців-фольклористів дожовтневого часу.

Фольклорні зразки М. Лисенко згрупував за жанрами й публікував окремими випусками. Вийшли у світ сім випусків, по 40 пісень у кожному, для голосу з супроводом фортепіано (роки виходу — 1868, 1869, 1876, 1887, 1892, 1885, 1911), тринадцять хорових десятків (1886, 1887, 1889, 1891, 1892, 1897–1898 — два випуски, 1908 — два випуски, 1909 — два випуски, останній випуск залишився в рукопису). Крім того, було надруковано п'ять випусків обрядових пісень (два збірники “Веснянок”, “Купальська справа”, “Колядки та щедрівки”, “Весілля”, 1896–1903рр., збірка танків і веснянок “Молодощі”, 1876 р.) та “Збірник народних українських пісень в хоровому розкладі, пристосованих для учнів молодшого і підстаршого середнього віку в школах народних”, 1908 р.). В цілому Лисенкові фольклорні збірники (всього понад 600 зразків) охоплюють майже всі пісенні жанри.

Серед видатних діячів культури, фольклористів, письменників і літературознавців, які збирали й вивчали українські народні пісні, були також І. Франко, О. Потебня, Д. Яворницький, О. Дей, І. Гурин, Г. Нудьга та інші.

Та найповнішим зводом української історичної пісенності не лише для свого часу, а й до сьогодні, особливо у плані добору матеріалу та його наукового коментування, був підготовлений М. Драгомановим разом із В. Антоновичем двотомник “Исторические песни малорусского народа” (1874–1875 рр.)

Якщо залишиться час, можна запропонувати учням прослухати фонозаписи родинно-побутових пісень чи заспівати їх самим.

УРОК 4

Тема: Весілля — один із провідних жанрів родинно-обрядової творчості. Основні етапи весілля та їхній пісенний супровід. Весільні пісні “До бору, дружечки, до бору, “А брат сестрицю та й розплітає”, “Розвий, сосно, сімсот квіток”, “Летять галочки у три рядочки”, “Ой матінко, та не гай мене”. Естетична специфіка весільної пісні як обрядової.

Мета: ознайомити учнів з обрядом українського весілля; навчити читати весільні пісні; аналізувати їх, звертаючи увагу на мотиви, настрої, художні засоби; формувати усвідомлення значення збереження звичаїв і традицій свого народу.

Обладнання: виставка видань весільних пісень; відео- та фонозаписи весілля, весільних пісень.

Міжпредметні зв'язки: образотворче мистецтво: К. Трутовський, “Весільний викуп”, В. Маковський, “Дівич-вечір”, І. Соколов, “Весілля”.

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань. Мотивація навчальної діяльності.

1. Виразне читання учнями напам'ять родинно-побутових пісень.
2. “Відтермінована відповідь”.

Чи бували ви на справжньому весіллі — з обрядами, весільними піснями, сватами, боярами, пісенними та розмовними діалогами? Якщо ні, то про те, як відбувається українське весілля, ви дізнаєтеся на сьогоднішньому уроці.

II. Повідомлення теми та очікуваних результатів уроку.

1. Пояснення вчителя (його може супроводжувати відеофільм).

Весільний обряд в різних регіонах України має свої особливості. Він відбиває світогляд і мораль трудового народу, родинні та суспільні стосунки. Обряд супроводжується весільними піснями, діалогами, сценками.

Справляли весілля найчастіше восени, по закінченні польових робіт. Постійний склад дійових осіб: молодий, молода, їхні батьки, бояри, свати, світилки, дружки, музики, та ін. Весільне дійство поділялося на акти (їх кількість не однакова в різних регіонах України).

Етапи народної драми “Весілля”.

- *Заручини* — відбувалися задовго до сватання (місяців за два-три). Хлопець, умовившись з дівчиною, сповіщав про це батьків і, у разі їхньої згоди, ішов з рідним батьком в її сім'ю. Коли батьки дівчини погоджувалися, призначався день сватання.

• *Оглядини* (є неонов'язковим актом весілля) — знайомство з усіма членами родини зарученого, огляд їхнього господарства, призначення дня сватання.

• *Сватання* — прихід сватів до молодої, аби отримати її згоду на шлюб. Якщо свати приходили без попередньої домовленості між молодятами й одержували відмову, їм підносили чарку, а молодому — печений або сирий гарбуз; це вважалося великою ганьбою і для сватів, і для парубка.

• *Коровай* — випікання весільного короваю здійснювали від трьох до семи шанованих у селі молодих жінок, які жили в злагоді зі своїми чоловіками (елемент магічного дійства). Роботою керував старший сват. Коровай символізував здоров'я, достаток, які зичилися майбутній сім'ї.

• *Гільце* — символізувало утворення сім'ї. У суботу молода зі старшою дружкою скликали подруг та свих вити гільце. Зрізану гілку плодового дерева прикрашали пахучим гіллям, квітами, стрічками, монетами. Готове втикали у свіжоспечену хлібину, і воно стояло на столі протягом усього весілля.

• *Дівич-вечір* — прощання нареченої з дівочтвом. Усі подружки збиралися в хаті молодої у суботу ввечері, під трієсті музики співали пісні, у яких славили дівочу красу, молодість, привільне життя, висловлювали жаль з приводу розставання з батьками.

• *Саме весілля*, яке проходило у декілька етапів:

1. Уранці в неділю молоду готували до шлюбу (брат розплітав косу і мастив її медом (щоб голова не боліла і було солодке життя), дружки прикрашали її стрічками, монетами, вкладали часник (оберіг), одягали вінок, убрали в найкращий одяг.

2. Прихід молодого, ставання на рушник (щоб життєва дорога була довга й гладенька).

3. Вінчання в церкві.

4. Обряд зустрічі молодих (батьки з хлібом та сіллю). Мати, одягнена у вивернутий кожух, стоячи на порозі, обсипала молодих збіжжям, змішаним з горіхами, насінням, цукерками, монетами (щоб був достаток).

5. Завівши в хату, молодих садовили на посад (місце під божницею) на вивернутий кожух. По праву руку від молодого сівав його рід, по ліву від молодої її рід.

6. Після запалювання свічки починалося частування. Співалися жартівливі пісні під кожну страву, відбувалися переспіви між хорами.

7. По обіді сват подавав молодим хустку або рушник, за кутики яких вони бралися, і виводив у двір, за ними — усі присутні. Починалися танці.

8. Прощання молодії з батьками — найдраматичніший момент весілля.

- *Комора* — приміщення, де заздалегідь приготовлена для молодих постіль. Цей звичай був важливим для виховання в молоді високої моральності. Якщо виявлялося, що молода “нечесна”, вона мала терпіти глум і побої. Соромили і її батьків.

- *Покриття* — у понеділок вранці дружки знімали з молодії вінок і стрічки та віддавали молодшій сестрі або родичці; горілкою промивали косу (щоб ніякі хвороби не чіплялися), заплітали без стрічок, одягали очіпок.

- *Перезва* — весь рід молодого прямував також до нових сватів.

- *Циганичина* (у деяких місцевостях) — у вівторок усі гості сходилися до хати молодого, вбиралися циганами, ворожками і гуртом з піснями обходили родичів. (Див. також додаток до уроку 4).

2. Робота в групах.

Учні об’єднуються у групи, кожна з яких самостійно (за потреби — з допомогою учителя) читає та аналізує одну з весільних пісень (“До бору, дружечки, до бору”, “А брат сестрицю та й розплітає”, “Розвий, сосно, сімсот квіток”, “Летять галочки у три рядочки”, “Ой матінко, та не гай мене”) за таким орієнтовним планом:

1. Виразне читання тексту пісні.
2. Які думки і почуття викликає твір?
3. Яким настроєм він пройнятий?
4. Під час якого етапу весілля виконується пісня?
5. Назвіть художні засоби, вжиті у пісні.

3. Виступи представників груп.

(Матеріал для вчителя.)

А брат сестрицю та й розплітає.

Все рожу споминає.

— Не іди, сестрице молода, замуж,

Ше й рожа процвітає.

— Все ж мені, брате, рожі не рвати,

Барвінку не щипати.

А запашного та васильочка

В ручках не в’ялити.

А з хрещатого та й барвіночку

Не ходити у віночку.

Тільки до заміжжя дівчина могла ходити без хустки, головного убору, з косою та вінком зі стрічками. Під час весілля молодший брат розплітав косу сестрі. При цьому співалися пісні. Брат жалкував, що не буде тепер близько старшої подруги й захисниці, сестра тривожилася, як то їй житиметься у новій родині, з чоловіком.

До бору, дружбонько, до бору
Та рубай же сосну здорову,
Та рубай же її на заміт,
Славне наше гіллячко на весь світ.
Гільце-деревце з ялини,
Із червоної калини,
Із хрещатого барвінку,
Із запашного васильку.

Під час весільного дійства існував обряд прикрашання гільця (гілки дерева). Обирали вічнозелене дерево (сосну, ялину) як символ здоров'я, краси та довголіття, урочисто, з піснями прикрашали його калиною, барвінком, васильками. Робили це дружбоньки (дружби) — нинішні свідки.

Розвий, сосно, сімсот квіток, рано-рано,
Розвий, сосно, сімсот квіток, та ранесенько.
Всім буярам по квіточці, рано-рано.
Всім буярам по квіточці, та ранесенько.
А Іванові не стало квітки, рано-рано,
А Іванові не стало квітки, та ранесенько.
У нього квітка — Марійка-дівка, рано-рано,
У нього квітка — Марійка-дівка, та ранесенько.

За звичаєм боярам (буярам у пісні) — друзям молодого — чіпляли квітки на одяг. У всіх гарні квіти, а в молодого Івана (тут підставлялося ім'я нареченого) квітка найкраща — це його молода. Обряд виготовлення квіток чи букетиків, пришпилювання їх супроводжувався піснею.

І варіант.

Летять галочки у три рядочки,
А зозуля попереду.
Усі галочки по лужку сіли,
А зозуля на калині.
Усі галочки по лужку сіли,
А зозуля на калині.
Усі галочки защебетали,
А зозуля закувала.
— Ой чого ти куєш, чого жалуєш,
Сивая зозуленько?
Чи жаль тобі темного лугу,
Чи гіркої калини?
— Не жаль мені ні темного лугу,
Ні гіркої калини,

Та жалко мені політаннячка,
Раннього куваннячка.
Та йдуть дружечки у три рядочки,
Галочка попереду.
Та всі дружечки по лавах сіли,
А Галочка на посаді.
Усі дружечки на лавах сіли,
А Галочка на посаді.
Усі дружечки та й заспівали,
А Галочка заплакала.
— Ой чого плачеш, чого жалуєш,
Молодая Галочко?
Чи жаль тобі батечка свого.
Чи подвір'ячка його?
— Не жаль мені батечка свого,
Ні подвір'ячка його,
Та жаль дівуваннячка,
Дівочького вбраннячка.

II варіант.

Летять галочки у три рядочки,
Зозуля попереду.
А всі галочки защебетали,
Зозуля закувала.
Ідуть дружечки у три рядочки,
Марійка попереду.
А всі дружечки на лавах сіли,
Марійка на посаді.
А всі дружечки та й заспівали,
Марійка заплакала.
— Ой чого плачеш, чого жалуєш,
Молода Марієчко?
Ой чи жаль тобі батька старого,
Чи подвір'ячка його?
— Ой не жаль мені ні батька старого,
Ні подвір'ячка його,
Тільки жаль мені русої коси
Та дівочої краси.
Дівки гуляють, кісками мають,
А мене не приймають.

На дівич-вечір збиралися подруги молодої і проводжали її дівочтво, коли вона могла погуляти, піти на вечорниці, коли не мала особливих турбот і клопотів у батьковій хаті. У пісні “Летять галочки у три ря-

дочки” зазвичай замість “Марієчки” чи “Галочки” підставляють ім’я молодої. Весільна пісня побудована у формі діалогу між подружками та нареченою.

Ой матінко, та не гай мене,
В доріженьку виряджай мене.
Бо вже нічка та теменькая,
Доріженька та далекая.
Їхать лісом та все коренистим,
Їхать шляхом та все кам’янистим.
Щоб з доріжки не зблудитися,
Дівчиноньки не згубитися.

Коли молодий забирав молоду до себе додому, споряджали “весільний поїзд” і співали відповідні пісні, як-от “Ой матінко, та не гай мене” (не гай — не затримуй). Дівчина просить матір, яка все не може розпрощатися з дочкою (адже вона назавжди переходить в іншу сім’ю), щоб та її не затримувала, говорячи, що дорога важка й небезпечна. Насправді ж із цим весільним дійством було пов’язано багато прикмет, “весільний поїзд” усіяко оберігали від “нечистої сили”, недобррозичливого погляду.

4. Учніське повідомлення “Образ українського весілля в образотворчому мистецтві”.

(Орієнтовний матеріал для повідомлення.)

В українському образотворчому мистецтві відображення традиційної обрядовості та народної звичаєвості складає досить вагомий пласт художніх творів. Однією з найбільш популярних у цьому плані тем є українське весілля як зразок комплексного поєднання кількох видів мистецтва (драматичного, пісенного, музичного, декоративно-ужиткового).

Цей родинно-побутовий обряд як своєрідне колективне свято привертав увагу багатьох художників своєю композиційною силою, різноманітністю фольклорного звучання, різнобарвністю та образністю естетичного втілення.

Незважаючи на існування локальних особливостей у регіонах України, весільний обряд мав багато спільних рис. Насамперед, змістовність та послідовність окремих ритуалів. Першим з них було сватання (змовини, заручини, договір), яке відбувалося за декілька днів чи тижнів до весілля. Якщо при сватанні батьки нареченої давали позитивну відповідь, дівчина виносила сватам вишиті рушники, якими вони перев’язували один одного через плече. Якщо відмовляли, то замість рушників красномовно дарували гарбуза.

Не всі з відомих ритуалів українського весілля стали об’єктом відображення у мистецьких творах, але такий з них, як сватання, привернув

увагу багатьох художників (“Старости” Т.Г. Шевченка, “Свати” М.К. Пимоненка, “Сватання” М.А. Приймаченко, “Сватання” І.С. Їжакевича).

Після сватання, напередодні весілля, випікали весільний коровай — найважливіший атрибут цього родинного свята. Його випікали (“бгали”) у п’ятницю, напередодні весілля, жінки-коровайниці. Нерідко коровай ставав справжнім мистецьким твором, адже його декорували випеченими з тіста птахами, квітами, “шишками”, а також святковими свічками та різнобарвними стрічками. Його достовірне та поетичне зображення можна побачити у картині “Весільний коровай” В.Й. Патики.

У суботу, перед весіллям, влаштовувалося своєрідне прощання молодих із дівочою та парубоцькою свободою. Друзі і подруги нареченої та нареченого збиралися окремо (вечорини, підвесілок, дружини). У молодії це дійство називалося дівич-вечір. Воно відзначалось особливо проникливо та лірично. Подружки плели весільний вінок та завітчували гільце (ритуальне весільне деревце). Звичай прикрашання дівчат вінками з квітів майстерно відтворив у своєму мистецькому творі “Одягають вінок” Т.К. Трутовський. Далі, у неділю вранці, власне, і розпочиналося весілля. Відповідно одягали наречену, про що красномовно розказав у картині “Наречена” Ф.Т. Кричевський. Потім у родині молодії зустрічали нареченого. Пара ставала на весільний рушник й просила у батьків благословення. Після цього весільним поїздом (уся весільна процесія) молоді їхали до церкви вінчатися. Після вінчання молоде подружжя направлялося до родини батьків молодого, де їх знову на весільному рушнику зустрічали з хлібом-сіллю, поздоровленнями та побажаннями довгих років життя та щасливої долі. Напрочуд виразно та переконливо про звичай весільного викупу молодії перед прибуттям до домівки її коханого розповів у широкомасштабному полотні “Весільний викуп” К.О. Трутовський.

Сучасну інтерпретацію українського весілля яскраво представляє у своєму творчому доробку “Весілля” Т.Н. Яблонська.

Найчастіше закінчувалося весілля у неділю ввечері або пізно вночі ще одним викупом молодії, врученням подарунків та розподілом весільного короваю.

У понеділок, після весілля, зазвичай відбувалися так звані митвини та весільний сніданок. Саме повесільний понеділковий ранок колоритно зобразив у творі “Весілля” І.І. Соколов.

Відтак можна зробити висновок щодо безперечної значущості творів українського образотворчого мистецтва у висвітленні та подальшому збереженні весільного обряду як важливої складової нашої культурної спадщини. (За С.В. Коновець).

5. Творче завдання.

Розгляньте репродукції картин К. Трутовського “Весільний викуп”, В. Маковського “Дівич-вечір”, І. Соколова “Весілля” та опишіть, що на них зображено.

(Наприклад, на картині К. Трутовського “Весільний викуп” з великим знанням селянських обрядів показаний момент викупу нареченої. “Перезва” з декількох підвід зупинилася на околиці села. Діти й дорослі з усіх боків поспішають до місця головної події. У центрі картини сват у святковому одязі і козак, що вимагає традиційний викуп. Наречена в білій сорочці, в оточенні подруг, спостерігає сцену викупу. На передньому плані дівчинка з глечиком і решетом, забувши про доручення, дивиться на головних діючих осіб. Різкий контраст сонячного блиску і сірої завіси дощу доповнює красу народного звичаю).

6. Заключне слово вчителя.

— У листі до Ольги Рошкевич, датованому 1879 роком, Іван Франко так написав про українське народне весілля: “Скільки тут пречудових образів ... скільки чуття, скільки геніальних порівнянь, скільки глибоко старовинних споминок та округин, що становлять цінний матеріал соціологічний, етнологічний, мовний. А скільки здорових, ясних і правдиво людських поглядів на життя! З якою теплотою оспівана доля жінки перед її шлюбом і по шлюбі! Якими широкими рисами змальований стан народу, що був колись у глибокій старовині! Мені слів не стає на похвалу тієї епопеї селянського життя”.

III. Підбиття підсумків.

IV. Домашнє завдання.

Підготуйте інсценізацію елементів народного весілля за творами українських письменників (Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Куліша, М. Стельмаха, У. Самчука та ін.).

Додаток до уроку 4

О.М. Бандура

ОЗНАЙОМЛЕННЯ ДЕВ'ЯТИКЛАСНИКІВ З НАРОДНОЮ ДРАМОЮ

... Величною народною драмою було весілля, якому завжди надавалося серйознішого й важливішого значення, аніж вінчанню в церкві. Воно становило не тільки новий етап у житті молодих, а мало й велике громадське значення як один із заходів продовження життя нації, зростання могутності народу, утвердження його серед інших народів. Водночас весілля було важливим складником національної культури. У ньому відбивалися світогляд, мораль, поетичні уявлення, музичні й артистичні здібності, багатство фантазії трудового народу. У традиційному українському весіллі обряди поєднувалися з драматичними діями, піснями й розмовними партіями, музикою, ігрищами.

Справляли його найчастіше восени, по закінченні польових робіт, коли в селянській хаті були найбільші достатки, адже це родинне свято потребувало великих витрат.

У різних регіонах України в сюжеті весілля є багато як спільних моментів, так і значних відмінностей.

Як і кожний драматичний твір, весілля мало постійний склад дійових осіб: молодий і молода, їхні батьки та “челядь” (учасники та гості). Кожний учасник повинен був добре знати свою роль: що й коли робити, казати, співати. При цьому поряд з усталеними словесними стереотипами та драматичними діями відбувалися також імпровізації. У селах завжди були знавці весільного ритуалу, виконавці певних ролей. Без них не відбувалися жодні весільні урочистості.

Батьки шлюбної пари виявляли увагу й пошану до учасників весілля та гостей, любов і піклування до молодят; мати молодої на весіллі ходила смутна (щоб не подумали, ніби вона рада позбутися дочки), плакала при виконанні деяких узаконених звичаєм обрядів. Молода, поки була вдома, мала сумувати, плакати, чим виявляла любов і повагу до своїх батьків, вдячність їм. У хаті молодого, навпаки, вона повинна була виказувати радість, задоволення, щоб не розгнівити свекра і свекруху. Молодий також виявляв повагу до батьків, був привітним до гостей, до всіх учасників дійства. Бояри (друзьби) завжди й у всьому підтримували його, захищали в разі потреби; старший боярин разом із сватами (від молодої та молодого) розпоряджався на весіллі. Боярами були нежонаті хлопці, а сватами — статечні й поважні літні люди, які вміли дати всьому лад, розсмішити присутніх дотепним словом, веселою вигадкою. Свахи (свашки) з боку обох родів — заміжні жінки — плели вінки, вбирали гільце, ліпили коровай, співали. Старша світилка запалювала свічку, обвиту пахучим зіллям, вставляла її у хліб на столі або тримала в руці під час обіду й вечері, аж поки старший дружба гасив свічку. Дружки вбирали молоду до вінця, ходили з нею запрошувати гостей на весілля, знімали з молодої вінки і стрічки під час обряду покриття. Усі учасники з боку молодого, які допомагали виряджати молоду в нову сім'ю, називалися приданками.

Весільних “чинів” було по кілька осіб; старші з них — найближчі родичі шлюбної пари.

Весілля — велична народна опера: у ньому завжди були три жіночі хори (дружок, світилок, свих), у деяких місцевостях — один парубоцький. У хорових піснях пояснювався зміст і значення кожного обряду, величалися молодята, їхні батьки та челядники. Часом між хорами спалахували словесні поединки жартівливого характеру. Між весільними обрядами хори співали народні пісні різного змісту — за-

стольні, баладні, любовні, козацькі, жартівливі, танцювальні та інші, не пов'язані з весіллям. Чоловіки виконували, як правило, розмовні монологи та діалоги.

Мова пісень і розмовних партій багата на символіку, паралелізми, яскраві епітети й порівняння, пестливі слова, персоніфіковані образи предметів природи, тваринного й рослинного світу. Так, молода порівнювалася із зіркою, ягідкою, ластівкою, сонечком; називалася княгинею, царівною, королівною, панночкою. У зверненнях до неї піснях звучала й радість з приводу поєднання її долі з коханим, і смуток за привільним дівоцтвом, біль довічного розлучення з рідними. Молодого величали князем, царенком, королевичем, паном, соколом, ясним місяцем.

Весільні пісні численні. Відомий український етнограф і фольклорист П. Чубинський у 1869–1870-х роках записав 1943 весільні пісні, але в народі їх, звичайно, набагато більше.

Обов'язковими учасниками весілля були також музики — невеликі оркестри, найчастіше з двох інструментів (скрипка, бубон) чи з трьох (скрипка, бубон, кларнет або цимбали). Музики акомпанували хорам, грали до танців, супроводжували весільний поїзд.

Весільне дійство поділялося на акти, кількість яких була неоднакова в різних регіонах України. Розглянемо коротко основні з них.

Заручини. Вони відбувалися задовго до сватання — звичайно місяців за два-три. Часом батьки, виходячи з господарських розрахунків, заручали дітей ще в ранньому віці. Але найчастіше хлопець, умовившись з дівчиною, сповіщав про це своїх батьків і з рідним дядьком ішов у її сім'ю домовлятися. Коли батьки дівчини згоджувалися на одруження, то домовлялися про час сватання. (У ряді місцевостей заручини відбувалися після весілля). Якщо хлопець був з іншого села, батьки зарученої їхали на оглядини, що є не обов'язковим, але окремим актом весілля.

Потім відбувалося **сватання**. Воно досить докладно описане в повісті Г. Квітки-Основ'яненка “Маруся”, тому в статті немає потреби спинятися на ньому.

Підготовка до весілля могла тривати від кількох днів до трьох місяців (іноді більше). У цей час у сім'ї зарученої готували віно (придане). Обидві родини купували подарунки, різали бичка чи поросю, птицю, випікали багато хліба, готували різні страви (їх мало бути до двадцяти), прибирали в хаті, впоряджали садибу. Молода з друзками, молодий з боярами, співаючи пісень відповідного змісту, ходили по селу й запрошували родичів на весілля. Обряд запросин полягав у тому, що, зайшовши до хати, заручена та нареченя кланялися господарям, цілу-

вали їх руку й говорили: “Просили батько, просили й мати, і я прошу на моє весілля”. Ті цілували молодят у голову, бажали щастя й добра, обіцяли прийти. Усіх учасників і гостей бувало 50–60 осіб.

Коровай. Для випікання його запрошувалося від трьох до семи шанованих молодих жінок, які жили із своїми чоловіками в повній злагоді (розведених і вдовиць не брали). Коровай пекли в хаті і молодого, і молодой. Коровайниці приносили борошно, яєчка, горілку, масло. Роботою їхньою керував старший сват: благословляв місити тісто, вливати в нього трохи горілки, бгати коровай, садовити в піч, виймати й виносити в комору.

Коли тісто було готове, розкатували корж (підощву) діаметром один аршин (75 см), на який один біля одного наліплювали різні вироби з тіста — шишки, фігури птахів і тварин, квіти, сонце, місяць тощо. Посередині викладалася найбільша шишка, в яку втикали дві або п’ять стулених докупи свічок. Запаливши їх, просили якогось кучерявого (отже, щасливого) хлопця вимести піч віником і посадити коровай дерев’яною лопатою. Разом з короваєм і окремо випікали численні вироби з тіста. Всі етапи виготовлення короваю або здоби супроводжувалися піснями, в яких славалося борошно “з семи хат”, вода “з семи криниць”, “сім курок”, піч (її “золоті плечі”). Закінчивши роботу, коровайниці частувалися і розходилися.

Гільце. У суботу вранці молода зі старшою дружкою скликала дружок і свах вити гільце. Усі сідали за столом, співаючи узаконених звичаєм пісень, прикрашали заготовленими заздалегідь квітами, пахучим зіллям, стрічками, монетами зрізану гілку плодового або хвойного дерева, а на вершечок прив’язували букетик з колосся. Готове гільце втикали у свіжу хлібину, і воно стояло на столі протягом усього весілля. Таке ж гільце зивали бояри в хаті молодого. Обряд прикрашування гільця символізував зивання нової сім’ї. Дівчата сплітали також і віночки або букетики квітів, які потім пришивали до шапок молодого та бояр.

Дівич-вечір — це прощання нареченої з дівочтвом. У суботу ввечері всі подруги молодой сходилися до її хати. Під троїсті музики вони співали пісень, у яких славили дівочу красу, молодість, привільне життя, висловлювали жаль з приводу розлуки з батьками, родом. У звертанні до матері питали, чи не надокучила їй дочка своїми примхами. Якщо заміж ішла сирота, у піснях запрошувалися на весілля її батьки, а вони “відповідали”, що не можуть устати, бо “сира земля на груди налягла”. На весіллі у сироти були “посажені” (названі) батьки — близькі родичі. Молода посланцем передавала молодому згорнену й перев’язану стрічками сорочку, яку вона сама пошила й вишила. Цю сорочку молодий

мав одягти на весілля. У деяких місцевостях на дівич-вечір приходив і молодий, брав сорочку, а нареченій дарував щось з одяжі.

Саме **весілля**. У неділю вранці молоду готували до шлюбу: брат розплітав і мастив медом косу; дружки прикрашали її стрічками, монетами, вкладали часник (як оберіг від напасті), одягали вінок і вельон (рід фати), вбирали в найкращий одяг. При цьому співали про те, що їхня княгиня дуже гарна, а ще буде й щаслива, славили її нареченого.

Приходив молодий, ставав з нею на рушник (щоб життєва дорога була довга й гладенька); просили батьків благословити їх. Батько знімав з божниці ікону Спаса, мати — Богородиці; тричі хрестили ними шлюбну пару, приговорюючи: “Бог благословляє і я благословляю на щастя, на здоров’я, на довгі роки”.

Молодята йшли в церкву **вінчатися**. Всі учасники весілля, співаючи пісень, рушали за ними. Коли поверталися назад, відбувся обряд зустрічі молодих: батьки виходили напроти них з хлібом і сіллю на рушнику; мати, стоячи на порозі у вивернутому кожусі (щоб посіви були густі, як вовна), обсипала молодих і челядь збіжжям, змішаним з горіхами, цукерками, монетами, насінням (щоб багаті були). Завівши в хату, молодих садовили на посад (місце під божницею) на вивернутій кожух. По праву руку від молодого сідав його рід, по ліву від молодої — її рід.

Світилки запалювали свічки, починалось частування. Хори співали до кожної страви, яку подавали мати й родички, жартівливих пісень: “борщ укипів на льоду”, для каші “з помийниці воду брали”, курку чи гуску “непатраними давали” тощо. Відбувалися й переспіви між хорами: дружки висміювали бояр за ненажерливість (“півтора вола з’їли, на столі ні кришечки, під столом ні кісточки”) або в крадіжці (“їли юшку, вкрали галушку, сховали в кишеню — дівкам на вечерю”). Хор світилок чи бояр запевняв, що цього не було, бо вони “роду королівського”, і висміювали дружок (у них “зуби з редьки”, старша дружка “тлуста, як капуста”, інші — “кістками торохтять”, бо такі худі). Діставалося й сватам (“убогі, безногі, недолугі”), свахам (“сороки на лузі”, “свахи-нетіпахи”), світилкам (“шпильки в стіні”). Пісні поважного змісту співали до молодих та батьків.

По обіді старший сват чи боярин подавав молодим хустку, за крайки якої вони бралися, і виводив у двір; за ними йшли всі присутні. Починалися танці, всілякі жартівливі витівки учасників і гостей. Молодий їхав додому ще сам; його зустрічали батьки з хлібом та сіллю, обводили навколо діжі, поставленої посеред двору (щоб завжди був хліб у молодят); мати обсипала сина й бояр збіжжям, змішаним з горіхами, тощо. Зайшовши до хати, частувалися, а потім їхали до молодої, всю дорогу співаючи.

Стоячи на воротах молодої, парубки, “озброєні” палицями, люшнями, голоблями тощо, не пускали поїзжан у двір; починалася боротьба за ворота, але все закінчувалося мирно: молодий частував парубків горілкою або давав гроші, і вони пропускали його у двір. Але на хатньому порозі мусили знову затримуватися. За столом сидів рід молодої, а її, схилену до столу, покривали хусткою, зверху ставили хлібину з дрібкою солі. Починався обряд викупу молодої, яку “продавав” її брат. Відбувався торг.

Потім починалося частування, далі — обмін родин подарунками; матерям — очіпки або чоботи, батькам — шапки, сестрам — черевики, братам — пояси, родичам — хустки, стрічки тощо. Молодятам гості, бояри, свати дарували всілякі предмети, потрібні в господарстві, або гроші, часом — телят, поросят, птицю. Старший боярин виконував обряд роздачі короваю: найбільшу шишку зрізав і давав батькам, вироби з тіста по шматочку — учасникам і гостям, а “підошву” — музикам.

Найдраматичніший момент весілля — прощання молодої з батьками та родом. Вона сама або хор співали пісні-подяки батькові, матері, родичам, а ті бажали їм здоров’я, щастя, достатку. Приданки та бояри в цей час з дозволу старшого старости виносили і вантажили на вози скриню молодої, подушки, перину та всяке начиння. А челядь молодого нишпорили по господі й “крала” для молодого на нове господарство все, що траплялося під руку: макітри, миски, ложки, лопати, курей, ягнят, поросят. Челядь молодої ганялася за ними, відбираючи загарбане. Зчинялася метушня, крики й жартівливі лайки, лящали на все село.

Виводили у двір молодих, молода ще раз прощалася з родом, усі плакали, бажали добра. Старший боярин або сват брав молоду за руку й співав, що тепер плачі їй не допоможуть — треба їхати, бо вона вже відрізана від свого роду. Садовили молоду на передній віз, укритий поверх соломи килимом. Молодий кидав їй під ноги курку (щоб була ретельною господинею); злегка бив її арапником, приговорюючи: “Кидай батькові норови, а бери мої”, сідав поруч з молодою. Мати молодої брала коней за поводи і виводила за ворота. Хори співали “од’їзної”; за першим возом рушали і поїзжани.

Усю дорогу весільна челядь співала різних пісень. На шляху та біля воріт молодого вже палали снопи, через які поїзжани мали швидко перескочити (відгомін язичницького обряду “очищення вогнем”). У дворі батько й мати молодого зустрічали хлібом-сіллю, вели в хату. Проходячи повз піч, молода кидала туди курку, яку смажитимуть завтра. Знову з піснями, жартами й музикою відбувалося бенкетування, а молодих відсилали відпочивати.

Комора — приміщення, в якому для молодих заздалегідь приготувано постіль. Цей звичай був важливим заходом для підтримки в молоді високої моральності, скромності, цнотливості, а для батьків — ніби перевіркою, чи здатні вони виховувати своїх дітей відповідно нормам звичаєвого права. Коли виявлялося, що молода зберегла дівоцтво, її величали в піснях, хвалили батьків, несли в комору печену курку, різні смачні найдки й напитки.

Коли ж виявлялося, що молода “нечесна”, вона мусила терпіти побої і тяжкий глум: суджений та брат били її арапником; хори ганьбили необачну в сороміцьких піснях, замикали до ранку в коморі саму, не давали їсти. Вранці посилали до її родини челядників молодого, які висміювали батьків.

Якщо ж молода признавалася в своєму “гріху” ще до комори або її суджений брав провину на себе й обоє приносили у всіх присутніх пробачення, то, присоромивши молоду в піснях, прощали; але батьків однак, ганьбили.

Покриття — один з найзворушливіших моментів весілля. Воно відбувалося вранці в понеділок. З піснями і примовками дружки знімали з чесної молодої вінок, стрічки й віддавали молодшій сестрі або родичці; горілкою промивали косу; жінки одягали на голову очіпок, пов’язували зверху наміткою або хусткою. Перед покриттям “нечесної” молодої стрічки рвали, вінок кидали долі й топтали ногами.

Перезва. Пізніше весь рід молодого прямував до нових сватів. Після частування дружки мили руки, молитися Богу, за дозволом свата розрізували коровай, привезений від молодого; під спів хорів по шматочку роздавали всім присутнім. Після танців увечері всі розходилися.

В одних місцевостях на цьому весілля закінчувалося, в інших — продовжувалося до наступної неділі.

Циганщина. У вівторок сходилися до хати молодого. Дехто вбирився циганом і циганкою, ворожками, москалями, старцями; чоловіки вдягали жіночий одяг, жінки — чоловічий. Гуртом обходили всіх родичів. Ті, що йшли попереду, випрошували, а хто — за ними, крали борошно, гречку, гусей, курей тощо. Все здобуте таким чином приносили до батьків молодого, продавали одне одному збіжжя, а птицю смажили; на вторговані гроші купували горілку. Вигадкам і витівкам не було кінця. Робилися також вистави окремих ігор-п’єс, найчастіше “Піп і смерть” та “Млин” (виконавці ролей рядилися і гримувалися). У хаті молодого рогачами, кочергами, граблями скородили стіни, обдирали піч (щоб завдати молодій роботи, перевірити її вміння опоряджати житло). На тачку або передок воза (з двома колесами) клали соломку, садовили батьків, з піснями, танцями, різними вигадками вивозили їх за село й вивертали в пилюку на дорозі або в найбільшу калюжу.

